

Történetek halandókról

ILLÉS ENDRE NOVELLÁI

„Egyetlen szabályt ismerek — être clair. Félreérthetetlennek kell lenni. Ha nem vagyok érthető, egész világom összedől.” (Stendhal)

Ha egymás után olvassuk Illés Endre novelláit, ezek mindmáig legteljesebb gyűjteményét, az 1980-ban két kötetben megjelent *Halandókat*, hamarosan úgy érezzük, az írások — eseménytörténetük eltérése ellenére — egyetlen összefüggő mű benyomását keltik. Pedig negyven év terméséről van szó, s a négy évezed alatt a világban meg az írói pályán is sok minden változott. Csakhogy Illés Endre első jelentős, a harmincas évek közepe táján publikált írásaiban már ott a kész, kiforrott szemlélet és ábrázolás, a hang lényegesen később sem változik, csak érik, az írói világ gazdagodik. Az arányok, a hangsúlyok módosulnak inkább. Novelláinak egyik — számban alighanem nagyobb — része (a fiatal- és az idősebb kori művek közül egyaránt sok példa említhető) egyetlen jelen idejű pillanat. Epizódnyi vízió, kiemelt metszet a világból, történet rólunk halandókról, haláltól szikrázó létezésünkéről.

Amikor Illés Endre szépirói pályáját kezdte, olyan káprázatos és egyben bémító élményei voltak, mint Babits, Móricz, Kosztolányi, Tersánszky, Szomory, Karinthy és Krúdy prózája. Döntenie kellett: melyiket válassza? Végül Stendhalhoz menekült. „Nem azért, hogy őt másoljam. Az ellenállás titkát kerestem nála. A tisztaság, a mezítelenség kézikönyvét. A pontosságot, és ugyanakkor a kegyetlen pontosságban a könnyed lazítások gyakorlatát.” S a titkot meg is találta. „... csupa költészet, de mértani vonalakban.” — Nem véletlenül jellemezte így Tamási Áron már a fiatal Illés Endre írásait. Ám geometria és líra eme jellegzetes vegyületének kikeverésénél — Stendhal mellett — Maupassant is segédkezett. A gyors, drámai, szédületes iramú Maupassant-novellából tanulta meg Illés úgy mondani a váratlant és az ismeretlent, „mintha nem pukkant volna el egy pisztolylövés: az arca hideg marad, szeme se rebben”. A híres *Gömböc*ben például a „tökéletes, sűrített társadalomrajzot”, a „drámaian éles bírálatot” csodálja az író, meg azt a teljességet, melyben a látható és a kifejezhetetlen, „a valóság és a mögéje bűvó álomkép” párosul. Nem egy Illés-novellát (mint például *Az órát*) akár a francia mester is írhatta volna. De a világirodalmi élmények mellett Illés Endre módszerének kialakulásánál, meghatározásánál az orvosi munkát is föl kell idéznünk. A Korányi Sándorra emlékező *A só ízében* az írói és az orvosi látás termékenyítő kapcsolatát érzékelteti. Innen a már-már közhelyszerűen emlegetett fölismerés: a jó író is anamnézist ír, a körelőzményben „a teljesen ismeretlen betegség is mindig benne van”. „Olyan szenvedélyesen igaznak kell lenni, olyan pontosnak és hűnek, annyira tudni kell, mi a lényeg, hogy valóságunk valóság maradjon akkor is, ha új elemek lépnek be az ismert elemek közé.”

Novellaelméletet nem írt Illés Endre, mégis jó néhány esszéje (mint *A szerelem anatómusa*) alkalmi poétikai eszmefuttatásnak is beillik. Illés — a novellaműfajról szólva — nem olyan szigorú, mint Gyulai Pál. Számára novella éppúgy lehet portré, rajz, vázlat, karcolat, mint drámai magot rejtő elbeszélés, nyugalmas életkép vagy kisregény. (A Magyar Remekírók XX. századi novellaválogatása, Illés

utószava is bizonyítja ezt.) Tartja magát a klasszikus (boccacciói) és XIX. századi (maupassant-i) novella szabályaihoz, felfogása Kosztolányiéval rokon. 1933-ban írta Kosztolányi: [a novella] „Nem az életet mutatja, csak egy ragyogó részletét, egy tündöklően megvilágított körszeletét. A novella, mely valaha a hősköltemény roncsaiból jött létre, a hétköznapi költeménye.” (Az úgynevezett metszetnovella jellemzőiről később szólunk.)

A *látogatás* című, alig tízoldalas novellában jól megfigyelhetjük ezt a Kosztolányi által említett hétköznapiságot, melyről később kiderül, hogy valójában „csalás”, hiszen nem is olyan hétköznapi történettel van dolgunk. — Ihatnánk még egy cseresznyét — ajánlotta a fiú. A lány bólintott, jöhet.” — Így indul a novella, s ez a jelentéktelennek ígérkező történet, a cselekmény önmagában — legalábbis az első három oldalon — aligha magyarázhatja meg a kitüntetett figyelmet. Tényeket (kezdetben nem túl érdekesekeket) közöl az író, stílusa feszesre húzott, tömör, már-már ridegen tárgyilagos. A semmitmondó párbeszéd után a lány faképnél hagyja a fiút, aki köszálni kezd a városban, s mintegy véletlenül vetődik el apja, a főorvos munkahelyére. Itt már apa és fiú kényszeredett, egyre feszültebb dialógusa előrevetíti a tragédiát. Tudjuk, nincs már köztük tartalmas emberi kapcsolat. A főorvos hirtelen szeretetrohamában próbálja megjátszani a gondos atyát, vérszegénységnek látja a fiút, s azonnal megvizsgálja. Ám a csontvelő-vizsgálatkor a fiatal asszisztensző jóvátehetetlen hibát követ el, a tű áttöri a csontot. Hiába minden, „a fiút nem tudták többé felhozni a sötétből”. A szándékosan szürke novellakezdestől a tragikus befejezésig, a semmitmondó kezdettől a hátborzongató végkifejletig micsoda ív, feszültség mindössze tíz oldalon! S a ki nem mondott, de ábrázolt tanulság... A vizsgálatról kezdve felpörögnek az események, az egész eddigi történet átfordul, új megvilágításba kerül. A fiával muszájból törődő apa megjeleneésével visszamenőleg is kőrtörténeti magyarázatát kapjuk az értelmetlen cselelgésnek, a kiüresedett életnek. A szeretet nem lehet kampányfeladat, szeretetet nem lehet hazudni. A befejező mondat („Nem tudta elhinni, hogy a fia nem él.”) a maga tudósítói objektivitásával csak színleli a krónikási pontosságot. „Egy-egy történet lezárásában azt a tétovázást és habozást nem ismerő »vágási technikát« érzem, mely sok évi gyakorlat után a kitűnő fényképészek mesterségbeli titka.” — Szomorú Dezsőről írta ezt Illés Endre, de ez a fajta novellazárás az ő műveire is érvényes. Hosszan sorolhatnánk az olyan hatásos befejezéseket, mint az *Örvények között* és *A szalag* című novellákét. Mindegyikben az utolsó oldalakon derül ki, világosodik meg valami a váratlan fordulat eredményeként.

Nem a külső, hanem a belső teljesség irányába halad Illés Endre novelláiban az ábrázolás. Az eseményes elemeket olykor kifejezetten háttérbe szorítja a lélektani és erkölcsi kérdések analízise. A novellában az esemény valamilyen eleme mindig hangsúlyozottan jelentkezik. Illés írásaiban számos esetben nem személy vagy tárgy kap kiemelés, hanem egy etikai kérdés, egy jellemvonás. Ezernyi apró árnyalatot, lelki megrendülést képes az író tudatosítani. Abban, ahogy bizonyos lelki tények, nagy és nemesnek hitt szenvedélyek hamisságát leleplezi, mesterére, Stendhalra emlékeztet. Már első sikeres írása, a *Szigorlat* izzó, kegyetlen miniatűr drámát villant föl. A szigorlat jeles, de a vizsgázó etikából mégis „rettenetesen, embertelenül, jóvátehetetlen bűnnel” megbukik. „Felnőttek vagyunk, nekünk már nem adatott meg a kegyelem, mint az ártatlanoknak. Minden tettünkért vállalni kell a felelősséget, semmi alól nincs feloldozás.” Nem is olyan „sejtelmesen általános” és elvont ez a jelentés, mint amilyennek az író monográfusa, Dersi Tamás hiszi. A *főhadnagyné* Juditja „attól volt olyan szép, hogy állandán valamilyen halálos veszély fenyegette”. Ám az író egy másik híres novellában, az *Andrisban* a veszély, a kockázat kiprovokálásának esztelenségét is megmutatja. A halál nem játék, de *Az erkély* érvényesülni vágyó artistái — a jó „trükkös felvételért”, a reklámért — mégis a halállal incselkednek. S mennyi izgalmas lélektani szituáció! A *Hamu* a szegénységet, a lemaradást, a kishitűséget diagnosztizálja. A *Próbafelvételben* az írófőhős arra kíváncsi, „...hogyan élhet tovább — régi társaságban —

az az ember, akit nagyon megaláztak". De leginkább az izgatja, az ember hogy tud embernek maradni (*A próba*). A *Dilaudid* című novellában olvassuk: "...az élet természetes állapot, a halál is az, de a kettőt nem szabad egy szűk, hosszú, bűdös egérlyukkal összekötni, amelyen át kell préselni magunkat, fuldokolva, kínokkal bepiszkolódva." Ez a nemesség nyilvánul meg Illés Endre novelláiban akkor is, amikor élet- és művészetélményét (mint a *Három miniatúrben*) egymásba játszatja.

Dersi Tamás kismonográfiájában három csoportba sorolja Illés novelláit. Elsőnek a kisrealizmus és impresszionizmus keverékéből álló tárcanovellát említi, másodikként az önarckép-vázlatokat. Szerinte az ötvenes-hatvanas években jelennek meg azok a novellák, melyek „felelős indulattal elemzik a világot: a társadalmat, a kortársak történelmi meghatározottságtól sohasem függetleníthető jellemét és sorsát”. Merevnek érezzük ezt a besorolást, s nemcsak azért, mert túlságosan leegyszerűsítve interpretálja e harmadik változatnak a kialakulását. (E típus „csak a közélettől távol tartó merev idegenkedés fokozatos leküzdése útján jöhetett létre”.) De abban is kételkednünk kell, hogy a harmincas és a negyvenes évek termése csupán „a műfaj szerényebb lehetőségeiként” értékelhető. Persze jó néhány novella van, ami igazolni látszik Dersi megállapítását. A *Zsuzsa*-ciklusban valóban nem túl fontos a jelentés, „áttételesen nyarak szívdobogása” csap meg itt bennünket. S az impresszionista próza kiváló szemléltetése például a gellérthegyi tél vagy a lecsapolt tó leírása. Az úri, mondén társasági élet villan föl a *Két gyűrűben*, s csodálkozunk, hogy lehet 1941-ben olyan novellát írni, mint *A fogadás*, s 1944-es „decemberi jegyzetek”-ben tör be az Illés-novella világába.) Persze több novellában egy muzsikusi feleség, egy „hebegő, dadogó, piszkos körmű, időnként aranyzandált viselő, ugrándozó démonutánzat” jelenik meg. (A háború először az 1944-es „decemberi jegyzetek”-ben tör be az Illés-novella világába.) Persze több tucatnyi jó novellát ír közben Illés Endre, nem túl mély, de jó novellákat, mint *A hullaszekrény*, vagy *Az óra*. Ugyanakkor 1939-ben már megírja az ijesztő rangbeli különbségekről megdöbbenő látéletről adó *Egy nap a Thuz-villában* című novellát, az 1943-as *Paradicsomlé* pedig az urak üres játékával egy hazug életformát, egy antiszociális magatartást leplez le. A bírálat, a kritikai hang, a társadalom fertőző gócainak éles megvilágítása nem előzmények nélküli, megvan az már Illés háború előtti és alatti novellisztikájában. Igaz, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az 1945-ös cezúrát. A *Szénrajzokban* írja Illés Endre: „...ez a világ a történelem egy ütésére úgy szétomlott, hogy por és hamu sem maradt belőle. Még azt is szétfújta a szél.” A felszabadulás után már a lezárult történelmi folyamatra tekint vissza az író. (Majd tíz évig ugyan alig írt novellát Illés Endre.) A régi világnak, melynek kezdettől olyan jó ismerője volt, most a bomlását, képviselőinek új társadalombeli útját ábrázolja. *Az utolsó bukás* például Cziko Kálmán nyugalmazott huszár alezredes száználmas menekülését Bécsbe, 1956 őszén.

Metszetnovellának neveztük Illés Endre írásait. A novella nála egyetlen aprólékosan kidolgozott történés foglalat, parányi metszet a világból. Illés Endre jól tudja, ebben a tömör műfajban egy patront csak egyszer lehet elsűtni, novellaformáját világa emberi, természeti és tárgyi szereplőinek, ezernyi megnyilvánulásának, mozgásformáinak, színeinek és illatainak mindig új elosztása hitelesíti. A modern novellában a kimondott szónál fontosabb, amit az író elhallgat. A jelentés a sorok mögé rejtve, s a novella akkor jó igazán, ha a „húzás”, a rövidítés, a tömörítés sikerült. A jelentés tehát nem a betű szerinti cselekmény szintjén bontakozik ki, hanem egy metaforikus síkon. Az ilyen novellának az ereje nem abban van, amit kimond, hanem abban, hogy nem mond ki semmit. De ösztönöz bennünket, hogy mi gondoljuk hozzá. A naturalisztikus és az anekdotikus novella megáll a sztorinál, a fabulánál, mely a mű ha nem is egyetlen, de legfontosabb rétegét adja. Az Illés Endre-novellában két dimenzió alakul ki, a jelentéshordozó dimenzió szerves kapcsolatban áll az eseményes elemekkel, tagadja, felerősíti vagy keresztezi a történetet. Az anekdotának változatlanul nagy szerepe van. Talán mondanunk sem kell,

Illés Endrénél az anekdota nem a megszépítés, a lakkozás eszköze, hanem a könyörtelen elemzésé. „Tükörcserép” az anekdota, „a gyors jellerázás, a megbonthatatlan tömörség” művészete. Ezért védi meg Illés Endre a sokak által átkozott, a magyar próza kerékkötőjének kikiáltott anekdotát. Sok novellájában (mint például a *Kísérleti egerekben*) a középpontban egy szabályos anekdota áll.

Egy jelentés a címe annak az írásnak, melynek hőse egy Tóth Loránd nevű író, akit ellenségei libamájnak neveznek. Ez a Tóth Loránd „tömör, súlyos, ízletes novellákat írt, még őriztek valamit a sós tej ízéből, melyben áztatták őket, szarvasgombamorzsák is előtűntek egy-egy pillanatra, meg szegfűszeg, leheletnyi fokhagyma, vöröshagymalével, csipetnyi paprika, mellyel végül gondosan pirosra sütötték a májat, azaz a novellát — annyi minden volt ezekben a Tóth-novellákban, hogy az olvasó enyhe gyomorrontással emlékezett rájuk”. Az Illés Endre-novella pontosan az ellenkezője ennek, s ez nem is csoda. Azt a Sten-halt tartja mesterének az író, aki írás előtt állítólag mindig a törvénykönyvet tanulmányozta, hogy stílusa kellően száraz és objektív legyen, s még véletlenül se kerüljenek az elbeszélésbe színező kis dekorációk. Az a Maupassant is példa számára, akinek a legmulatságosabb történet elbeszélésekor sem rándul meg egyetlen arcizma. Illés is a legegyszerűbb és legtakarékosabb kifejezési eszközökkel él, s a lehető legnagyobb szemléletességre törekszik. Látszólag nem érdem, mégis ritka írói erény: nála a szavak pontosan a „tartalmukat” jelentik. Nincsenek hosszadalmas leírások, a mindent kimondás, az aprólékos leírás, a tetőtől talpig jellembrázolás helyett a leglényegesebb jelek keresése a jellemző. Le style c'est l'homme même (A stílus maga az ember) — hangzik Buffon találó megállapítása. Ahol tiszta és fegyelmezett a stílus, ott nincs gondolati zavar és konstrukciós hiba. Nem véletlenül Mikes Lajos portréját illeszti az író válogatott novelláihoz utóhangként (*A rejtélyes doktor*). Aki őt felfedezte és atyai barátja lett később, „a logikus meseszöveg technikájára” vezette rá tanítványát, s közben világirodalomból és írói stílusokból igazította el.

Illés Endre bejárta a világot, utazási élményeit sorra megírta. Ezek a „képeskönyvek” kétségtelenül nemcsak leírások, beszámolók, hanem érdekes eszmefuttatások, tökéletes karcolatok, s olykor miniatűr novellának beillő alkotások. Novellisztikusak ugyan, de nem igazán novellák, ezért külön nem foglalkoztam velük. (*A Halandók* két kötetében számos ilyen írás kapott helyet, s jellemző, hogy ugyanezek az *Ígészetben*, Illés Endre képeskönyvében is szerepelnek.) Úgy gondoltam, fölösleges — bár nyelvi, szerkezeti, stílári és más szempontokból nem haszontalan —, hogy Illés Endre novelláit fásaszító strukturalista módon elemezzük, s roppant tudományos, ám csak matematikusok számára érthetően képletekké redukáljuk.

BALOGH ERNŐ

A visszatekintő örvény

ILLÉS ENDRE HAMISJÁTÉKOSOK CÍMŰ MŰVÉRŐL

Viola holtan hever a világitóudvar szemetes kövén — a nő kicsavarodott teteme fölő hajló György legelső, még a történet hihetlenségének szorításában fogant gondolatai már megdöbbenő tényeket villantanak föl: „Az a test feküdt itt, igazán az a test, mellyel — megismerkedésük első pillanatától — csak kísérletezett? A test,